

Jassâs's Istidlâls on the Issue of Wudû' with the Date Nabîdh: An Example of Abû Hanîfa Advocacy

İbrahim Özpolat^{1,a,*}

¹Istanbul University, Institute of Social Sciences, Basic Islamic Studies, Department of Islamic Law, İstanbul/Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 02/08/2023

Accepted: 16/11/2023

Published: 15/12/2023

Pub Date Season: Aralık

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement:

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

This research aims, first of all, to establish that Abû Hanîfa's (d. 150/767) positive view on the issue of performing wudû' with nabîdh of date is correct, and then to reveal Abû Hanîfa's dalîls on this subject. The issue of wudû' with nabîdh of date is controversial among early Hanafî jurists, and the jurist who expressed a positive opinion on this issue is Abû Hanîfa, the founding imam of the madhhab. The opinion that wudû' can be performed with nabîdh of date is the strong opinion of Abû Hanîfa mentioned in zâhir al-riwâya. The riwâya reported by Nûh bin Abi Maryam (d. 173/789) stating that Abû Hanîfa reneged on this view is not strong enough to oppose the view in zâhir al-riwâya. For this reason, it is not a correct approach to ignore the view in zâhir al-riwâya based on this riwâya. As a matter of fact, Abû Hanîfa's view of zâhir al-riwâya is conveyed in many of the classical Hanafî texts such as Mukhtasar al-Karkhi and Mukhtasar al-Tahâwî. Although the majority of Hanafî jurists preferred the view of Abû Yûsuf (d. 182/798), a significant group of Hanafî jurists such as Jassâs (d. 370/981), Kâshânî (d. 587/1191) and 'Aynî (d. 855/1451) He supports Abû Hanîfa's view. Therefore, there are two views on the issue in Hanafî fiqh. In the literature, the dalîls of Abû Hanîfa's view is not available as a whole in a single source, but is scattered in many Hanafî fiqh sources. The Hanafî jurist Jassâs is the one who deals with the mentioned dalîls in the most comprehensive way in his many works. For this reason, the subject was examined by focusing on Jassâs's dalîls. Jassâs' istidlâls regarding the issue of wudû' with nabîdh of date also mean defending Abû Hanîfa against other Hanafî jurists such as Abu Yusuf and Imâm Muhammad (d. 189/805). Jassâs' insistent attitude on this issue and his passionate counter-answers prove how much he deserves the title of defense. *For the relevant determination, Hanafî fiqh classics are centered. Because the jurists who argue that wudû' can be made with the nabîdh of date are among the Hanafî jurists. Then, the positive and negative approaches of the jurists about the nabîdh of date are given. Starting from the early Hanafî jurists, the views of the sahâbîs, the tâbi'ûn and many later jurists on the subject are included. The approach of the four madhhabs of fiqh is also examined in this section. Then, the istidlâls of Jassâs, which is the main subject of the research, were emphasized. It is seen that Jassâs' istidlâls have three main pillars: âya, hadîth and idjma. As a âya, the 6th âya of the sûra of Mâida, as a hadîth, the hadîth of 'Abd Allâh bin Mas'ûd (r.a.) and as a idjma, the the sahâbîs idjma tries to show as references. The most controversial dalîl is undoubtedly the hadîths of Ibn Mas'ud (r.a.). Jassâs opposes those who claim that the hadîth is da'îf and discusses the hadîth with its detailed tarîks and argues that this hadîth is sahîh.*

Keywords: Islamic Law, Nabîdh of Date , Wudû', Jassâs, Abû Hanîfa.

Cessâs'ın Hurma Nebizi ile Abdest Alma Meselesine Dair İstidlalleri: Bir Ebû Hanîfe Savunuculuğu Örneği

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş: 02/08/2023

Kabul: 16/11/2023

Yayın Tarihi: 15/12/2023

Yayın Sezonu: Aralık

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur

ÖZ

Bu araştırma, öncelikle Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) hurma nebizi ile abdest alma meselesine dair olumlu yöndeki görüşünün sahih olduğunu tespit, daha sonra Ebû Hanîfe'nin bu konudaki delillerinin ortaya konması amacını taşımaktadır. Hurma nebizi ile abdest alma meselesi, erken dönem Hanefî fakihleri arasında tartışmalı olup bu konuda olumlu görüş bildiren fakih, mezhebin kurucu imamı Ebû Hanîfe'dir. Hurma nebizi ile abdest alınabileceği görüşü, Ebû Hanîfe'nin zâhirî'r-rivâyeye kaynaklarda geçen güçlü görüşüdür. Nuh b. Ebî Meryem'den (öl. 173/789) nakledilen ve Ebû Hanîfe'nin bu görüşten döndüğünü ifade eden rivayet, zâhirî'r-rivâyedeki görüşe karşı koyacak güçte değildir. Bu sebeple zâhirî'r-rivâyedeki görüşü bu rivayete dayanarak yok saymak doğru bir yaklaşım değildir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin zâhirî'r-rivâyeye görüşü *Muhtasaru'l-Kerhî* ve *Muhtasaru't-Tahâvî* gibi klasik Hanefî metinlerinin birçoğunda aktarılmaktadır. Hanefî fakihlerinin çoğunluğu Ebû Yûsuf'un (öl. 182/798) görüşünü tercih etse de Cessâs (öl. 370/981), Kâsânî (öl. 587/1191) ve Aynî (öl. 855/1451) gibi azımsanmayacak bir grup Hanefî fakihî Ebû Hanîfe'nin görüşünü desteklemektedir. Dolayısıyla meseleyle ilgili Hanefî fıkhında iki görüş vardır. Literatürde Ebû Hanîfe'nin görüşünün delilleri, bir bütün olarak tek bir kaynaktan mevcut olmayıp birçok Hanefî fıkıh kaynağında dağınık olarak yer almaktadır. Mezkûr delilleri birçok eserinde en geniş şekilde ele alan Hanefî fakihî Cessâs'tır. Bu sebeple konu, Cessâs'ın delillendirmeleri merkeze alınarak incelenmiştir. Cessâs'ın hurma nebizi ile abdest alma meselesine dair istidlalleri aynı zamanda Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed (öl. 189/805) gibi diğer Hanefî hukukçularına karşı Ebû Hanîfe'yi savunma anlamı taşımaktadır. Cessâs'ın bu konudaki ısrarlı tavrı ve hararetli karşı cevapları *savunma* yakıştırmasını ne denli hak ettiğini kanıtlar niteliktedir. Çalışmaya öncelikle abdest alınabilirliğin tartışıldığı hurma nebzinin mahiyetinin tespiti ile başlanmıştır. İlgili tespit için Hanefî fıkıh klasikleri merkeze alınmıştır. Zira hurma nebizi ile abdest alınabileceğini savunan fakihler ağırlıklı olarak Hanefî fakihleri içerisindedir. Daha sonra genel olarak fakihlerin hurma nebizi ile ilgili olumlu ve olumsuz yaklaşımlarına yer verilmiştir. Erken dönem Hanefî fakihlerinden başlanmak üzere sahâbî, tâbî'n ve sonraki birçok fakihin konuyla ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Dört fıkıh mezhebinin yaklaşımı da bu kısımda incelenmiştir. Ardından araştırmanın ana konusu olan Cessâs'ın istidlalleri üzerinde durulmuştur. Cessâs'ın istidlallerinin ayet, hadis ve icma olmak üzere üç delile dayandığı görülmektedir. Cessâs ayet olarak el-Mâide sûresi 5/6. ayet, hadis olarak Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) hadisi ve icma olarak da sahâbî icmasını referans olarak göstermeye çalışmaktadır. Üzerinde an fazla polemik yapılan delil şüphesiz İbn Mes'ûd (r.a.) hadisidir. Cessâs, ilgili hadisin zayıf olduğunu öne sürenlere karşı çıkıp hadisi detaylı tarikleri ile birlikte ele almakta ve bu hadisin sahih olduğunu savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Hurma Nebizi, Abdest, Cessâs, Ebû Hanîfe.

ibrahimozpolat.io63@gmail.com

0000-0001-6665-8970

How to Cite: Özpolat, İbrahim. "Jassâs's Istidlâls on the Issue of Wudû' with the Date Nabîdh: An Example of Abû Hanîfa Advocacy". Cumhuriyet Theology Journal 27/2 (December 2023), 504-523. <https://doi.org/10.18505/cuid.1336523>

Atıf: Özpolat, İbrahim. "Cessâs'ın Hurma Nebizi ile Abdest Alma Meselesine Dair İstidlalleri: Bir Ebû Hanîfe Savunuculuğu Örneği". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 27/2 (Aralık 2023), 504-523. <https://doi.org/10.18505/cuid.1336523>

Giriş

Bu araştırma, Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) hurma nebizi ile abdest alma meselesine dair cevaz yönündeki görüşünün sahih olduğunu tespit ve Ebû Hanîfe'nin bu konudaki delillerinin ispat edilmesi amacını taşımaktadır. Literatürde Ebû Hanîfe'nin bu görüşten döndüğü rivayeti konuyla ilgili zihin karışıklığına sebep olurken Ebû Hanîfe'nin delilleri de bir bütün olarak tek bir kaynaktan mevcut olmayıp birçok Hanefî fıkıh kaynağında dağınık olarak yer almaktadır. Mezkûr delilleri birçok eserinde en geniş şekilde ele alan Hanefî fakih Cessâs (öl. 370/981) olması sebebiyle, konu Cessâs'ın delillendirmeleri merkeze alınarak ancak diğer Hanefî fakihlerinin delilleri ve görüşlerine de yer verilerek incelenmiştir.

Araştırmada hurma nebizi ile abdest alma meselesi, Cessâs'ın bu konudaki istidlalleri çerçevesinde incelenmiştir. Hurma nebizi (şırası) ile abdest alma meselesi, erken dönem Hanefî fakihleri arasında tartışmalı olup bu konuda olumlu görüş bildiren fakih, mezhebin kurucu imamı Ebû Hanîfe'dir. Cessâs, bu konuda Ebû Hanîfe'nin yaklaşımını benimsemektedir. Bu açıdan Cessâs'ın hurma nebizi ile abdest alma meselesine dair istidlalleri aynı zamanda Ebû Yûsuf (öl. 182/798) ve İmam Muhammed (öl. 189/805) gibi diğer Hanefî imamlarına karşı Ebû Hanîfe'yi savunma anlamı taşımaktadır. Cessâs'ın bu konudaki ısrarlı tavrı ve hararetli karşı cevapları *savunma* yakıştırmasını ne denli hak ettiğini kanıtlar niteliktedir.

Çalışma aynı zamanda hurma nebizi ile abdest alma meselesi ile ilgili çağdaş fıkıhçıların zihinlerindeki *olumsuz öngörü* de yıkma girişimidir. Zira bu araştırma ile hurma nebizi ile abdest almanın cevazına dair birçok rivayetin tespit edilmesi bir tarafa meseleye olumlu yaklaşan birçok fakih ve alimin de mevcut olduğu, meselenin olumlu tarafının zannedildiği gibi *zayıf* veya *şaz* olmadığı anlaşılacaktır. Aşağıda ayrıntılarına yer verileceği üzere Ebû Hanîfe'nin görüşünü destekleyen birçok Hanefî fakihinin yanı sıra bu görüşün Hanefî fakihleri dışında sahabe başta olmak üzere diğer birçok alim ve düşünürün de kanaati olarak ileri sürüldüğü görülmektedir.

Literatürde genel olarak nebizin veya özel olarak hurma nebzinin iki bağlamda araştırma konusu yapıldığı görülmektedir. Birincisi, Hanefî usulünde ahad haberin kıyasa (genel kurala) muhalefeti ele alınırken örnek bir mesele olarak hurma nebiziyle abdest alma meselesinin ele alınmasıdır. Bu yöndeki çalışmalarda hurma nebizi ile abdest alma meselesi bir örnek olarak çok hızlı bir atfa maruz kalması dışında derinlikli bir araştırmaya veya meselenin içerik açısından tahlili ve tartışmalarına yer verilmemiştir. İkincisi ise, haram olan içki türleri incelenirken nebizin içkiye dahil olup olmadığı buna bağlı olarak tüketilmesinin haram olup olmadığı tartışılmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla Hanefî mezhebinde hurma nebizi ile abdest alma meselesini merkeze alan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Hanefî mezhebinde Cessâs dahil herhangi bir Hanefî fakihinin bu konudaki değerlendirmelerini araştırma konusu yapan bir çalışma da tespit edilmemiştir.

Çalışmada öncelikle kendisiyle abdest almanın caiz olup olmadığı tartışıldığı hurma nebzinin mahiyetinin tespiti Hanefî klasik fıkıh kaynakları esas alınarak yapılacaktır. İkinci olarak hurma nebzinin genel olarak hükmü; Hanefî fakihleri, diğer fakihler ve özelde Cessâs'ın yaklaşımı çerçevesinde tespit edilecektir. Daha sonra araştırmanın ana konusu olan Cessâs'ın hurma nebizi ile abdest almaya dair istidlallerinin ayet, hadis ve icma olmak üzere üç açıdan incelenmesi amaçlanmaktadır.

1. Hanefî Mezhebinde Abdest Alınabilirliğin Tartışıldığı Hurma Nebzinin Mahiyeti

Hurma nebzi yapılış şekli ve elde edilme yöntemi bakımından altında çok değişken türlerin bulunduğu geniş bir anlam perspektifine sahiptir. Bu sebeple Ebû Hanîfe'nin abdest almaya cevaz verdiği hurma nebzinin alt türlerinden hangilerini kapsadığı hususu önemlidir. Esasen hurma nebzi birkaç hurmanın suya atılıp hurmanın suya sirayet etmesi ile elde edilir.¹ Çiğ hurma nebzi ile pişirilmiş (matbûh) hurma nebzi olmak üzere iki farklı türü bulunmaktadır.² Birincisinde yani çiğ hurma nebzinde sarhoşluk verecek kıvama ulaşırsa ki bu hurma nebzine nekî'u't-temr adı verilmektedir³ ve onunla abdest alınmaz. Ancak sarhoşluk verecek kıvama ulaşmadıysa suya atılan hurmaların tatlılığı suya sirayet edip su inceliğini ve akışkanlığını kaybetmezse Ebû Hanîfe'ye göre bu hurma nebzi ile abdest alınabilir. Ancak su yoğunlaşıp inceliğini ve akıcılığını kaybederse Ebû Hanîfe'ye göre bununla abdest almak caiz olmaz. İkinci tür olan pişirilmiş (matbûh) hurma nebzinde su inceliğini ve akışkanlığını kaybetmezse çiğ olanda olduğu gibi onunla abdest almak Ebû Hanîfe'ye göre caizdir.⁴ Ancak kaynar, yoğunlaşır ve köpük de atarsa Kerhî'nin (öl. 340/952) görüşü⁵ abdest alınabileceği Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın (öl. 4/10. yüzyıl) görüşü abdest alınamayacağı şeklindedir.⁶ Serahsî (öl. 483/1090), pişirilmiş (matbûh) hurma nebzinin bakla suyunda olduğu gibi ateşin kendisini değiştirmesi sebebiyle her durumda (ister ince ister yoğun olsun fark etmez) abdest almaya elverişli olmadığını ifade etmektedir.⁷

2. Mutlak Suyun Halefi/Bedeli Olma Bakımından Hurma Nebzi ve Teyemmümün Ortak Hükümleri

Ebû Hanîfe'ye göre mutlak suyun halefi olma konusunda hurma nebziyle abdest alma meselesi ile teyemmüm meselesi buluşmaktadır. Buna göre mutlak su varken teyemmüm alınamayacağı gibi hurma nebzi ile abdest almak da sahih olmaz. Bu ortak özellikleri sebebiyle Hanefî fakihlerinden

¹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî* thk. İsmetullâh İnâyetullâh Muhammed, tsh. Sâid Bekdâş (Medine: Dâru's-Sirâc, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2013), 1/223; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'* (Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matbaa Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Tıpkıbasım: Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1910), 1/17; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Mebûsût*, (Mısır: Matbaatü's-Saâde, Tıpkıbasım: Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/88; Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî, *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye* (Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matbaa Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Tıpkıbasım: Lübnan, Dâru'l-Fikr, 1970), 1/119; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr* (Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matbaa Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Tıpkıbasım: Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1966), 6/452.

² Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/224; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/17; Serahsî, *Mebûsût*, 1/88; Bâbertî, *İnâye*, 1/119; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/452-453.

³ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/224-225.

⁴ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/224-225; Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâf, 1994), 4/256; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/17; Serahsî, *Mebûsût*, 1/88; Bâbertî, *İnâye*, 1/119. Çiğ hurma nebzi ile ilgili bilgilere Serahsî de yer vermektedir. bk. Serahsî, *Mebûsût*, 1/88.

⁵ el-Muhîtu'l-Burhânî'de Kerhî'nin Ebû Hanîfe'den rivayeti olarak aktarılmaktadır. Bk. Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-Fikhi'n-Nu'mânî* thk. Abdülkerîm Sâmî el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 1/132.

⁶ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî* thk. Abdullâh Nezîr Ahmed Abdürrahmân (Riyad: Mektebetü'l-İmâm ez-Zehabî, 2022), 1/245-246; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/17.

⁷ Serahsî, *Mebûsût*, 1/88.

Kudûrî (öl. 428/1037), Ebû Hanîfe'nin usulüne uygun olarak hurma nebiziyle abdest alma meselesi ile teyemmümün hükümlerinin niyet açısından aynı olması gerektiğini savunmaktadır. Buna göre teyemmüm alırken niyet gerekli olduğu gibi hurma nebizi ile abdest alırken de niyet gereklidir. Ayrıca mezkûr ortak özellikleri sebebiyle suyun bulunması veya ortaya çıkması; teyemmümü bozduğu gibi hurma nebizi ile alınan abdesti de bozucu bir etki taşımaktadır.⁸

3. Hanefî Fakihlerine Göre Hurma Nebizi ile Abdest Almanın Hükümü

Hanefî fakihlerinin hurma nebizi ile abdest almaya dair görüşlerini ikili bir taksim ile ele almak mümkündür. Öncelikle erken dönem Hanefî fakihleri Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin bu konudaki yaklaşımının tespit edilmesi önemlidir. Zira hurma nebizi ile ilgili sonraki dönemdeki tartışmalar erken dönem fakihlerinin görüşleri esas alınarak sürdürülmüştür. Daha sonra süre gelen literatürde mezhep içinde hurma nebizi ile abdest almaya dair Hanefî fakihlerinin tercih ve yaklaşımları ve buna göre fetvaya esas olan görüşün tespiti incelenecektir.

3.1. Erken Dönem Hanefî Fakihlerinin Görüşü

Hurma nebizi ile abdest almaya cevaz verdiği bilinen en önemli fakih mezhebin kurucu imamı Ebû Hanîfe'dir. Bu sebeple Ebû Hanîfe'den konuyla ilgili aktarılan rivayetlerin tespiti önemlidir. Binaen aleyh konuyu Ebû Hanîfe ve diğer erken dönem Hanefî fakihleri şeklinde taksim etmek münasip görülmüştür.

3.1.1. Ebû Hanîfe'nin Görüşü

Hurma nebizi ile abdest alma meselesine dair Ebû Hanîfe'den üç görüş rivayet edilmektedir. Bunlar şunlardır:

1. Su bulunmadığında hurma nebizi ile abdest almak caizdir.⁹ Bu görüş zâhirü'r-rivâye kaynaklarında geçen görüş olup istihsana dayanmaktadır.¹⁰ Bu görüşün temellendirilmesi şöyledir: Esasen kıyas (genel kural), hurma nebizi ile abdest almanın caiz olmamasını gerektirmektedir. Ancak Ebû Hanîfe, kıyasa aykırı olarak varit olan ayet ve hadisten ötürü kıyası terk etmiştir.¹¹ Nitekim Ebû Hanîfe bu hükmü sirke ve çorba gibi diğer sıvıları kuşatacak şekilde genellemeyip yalnızca hurma nebizi ile sınırlı tutmaktadır. Zira Ebû Hanîfe'nin fıkıh usûlü açısından esas aldığı

⁸ Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, 1/245-246.

⁹ Ebû Ca'fer et-Tahâvî, *Şerhu ma'âni'l-âsâr* thk. Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdu'l-Hak (b.y.: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1994), 1/95; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/199; Cessâs, *el-Fusûl*, 4/256; Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân* thk. Abdüssamed Muhammed Alî Şâhîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 2/484; Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, 1/243; Serahsî, *Mebûsât*, 1/88; Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebû Ahmed es-Semerkindî, *Tuhfetu'l-fukahâ'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 1/68; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/15; Bâbertî, *el-Înâye*, 1/118; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/227.

¹⁰ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Câmiu's-Sağîr* (Pakistan-Karaçi, İdâratü'l-Kur'ân ve'l-Ulûm el-İslâmiyye, 1990), 74. Bu görüşün değerlendirmesi için ayrıca bk. Soner Duman, "Ebû Hanîfe'nin İctihadlarındaki Değişim", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 457.

¹¹ İlgili ayet ve hadisin ayrıntılı değerlendirmesi aşağıda gelecektir.

kaidelerinden birisi ahad olarak gelse dahi hadis, kıyas ve içtihadın önüne geçirilir kuralıdır. Ona göre kabul şartlarını taşıyorsa kıyas ile ahad hadise muhalefet edilemez. Bir meselenin hükmüyle ilgili elimizde birbiri ile çelişen hadis ve kıyas şeklinde iki delil varsa hadis kıyasın önüne geçirilir ve kıyas delili düşer.¹²

2. Nuh'un (öl. 173/789) rivayetine göre Ebû Hanîfe'ye göre hurma nebizi ile abdest alınmaz. Su bulunmadığında teyemmüm almak icap eder. Bu görüş kıyasa (genel kurala) dayanmaktadır. Nuh b. Ebî Meryem, Ebû Hanîfe'nin bu görüşe döndüğünü (rücû) ifade etmektedir.¹³ Ancak Ebû Hanîfe'nin bu görüşe döndüğü (rücû) zâhirü'r-rivâye kaynaklarda yer almamakta olup diğer Hanefî fıkıh klasiklerinde çoğunlukla "hikâye edildi" şeklinde aktarılmaktadır.¹⁴

3. Hasan'ın (öl. 204/819) rivayetine göre¹⁵ Ebû Hanîfe'ye göre su bulunmadığında varsa hurma nebizi ile abdest alma ve teyemmüm cem edilir.¹⁶ Bu görüşün temellendirmesi ise şöyledir: Ayet¹⁷ su bulunmadığında teyemmüm alınmasını gerektirirken, İbn Mes'ûd (r.a.) hadisi ise nebiz ile abdest alınmasını gerektirmektedir. Mümkün olması durumunda her iki delil ile amel edilmesi vaciptir. Burada hurma nebizi ile abdest alma ile teyemmümün cemedilmesi mümkündür.¹⁸

3.1.2. Ebû Hanîfe'nin Öğrencilerinin Görüşü

Diğer imamların konuyla ilgili görüşleri birbirinden farklıdır. İmam Züfer (öl. 158/775), Ebû Hanîfe ile benzer bir yaklaşım benimseyip su bulunmadığında hurma nebizi ile abdest almanın caiz olduğunu savunmaktadır.¹⁹ Ebû Yûsuf'un görüşü ise hurma nebizi ile abdest almanın caiz olmadığı yönündedir. İmam Muhammed'e göre ise su bulunmadığında hurma nebizi ile abdest almak tek başına yeterli değildir. Hem hurma nebizi ile abdest almak hem de teyemmüm almak icap eder.²⁰

3.2. Diğer Hanefî Fakihlerin Yaklaşımı ve Mezhepte Fetvaya Esas Olan Görüş

Sonraki literatürde Hanefî fakihlerinin hurma nebizi ile abdest almaya dair görüşlerinin erken dönem Hanefî fakihleri arasındaki mezkûr görüş ayrılığına bina edildiği söylenebilir. Zira sonraki

¹² Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/199-200; Serahsî, *Mabsût*, 1/88; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/15.

¹³ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/484; Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, 1/243; Serahsî, *Mabsût*, 1/88; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/15; Bâbertî, *Înâye*, 1/118; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/227.

¹⁴ Duman, "Ebû Hanîfe'nin İctihadlarındaki Değişim", 457.

¹⁵ Serahsî, *Mabsût*, 1/88.

¹⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/484; Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, 1/243; Serahsî, *Mabsût*, 1/88; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/15; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/227.

¹⁷ İlgili ayet şöyledir: "Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın). Eğer cünüp olursanız temizlenin. Şayet hasta veya yolculuk halinde veya içinizden biri ayak yolundan gelirse yahut kadınlarla cinsel ilişkide bulunursa, bu hallerde su bulamadığınız takdirde temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin), yüzünüzü ve ellerinizi onunla meshedin. Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez, fakat O sizi tertemiz kılmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz." Bk. el-Mâide 5/6.

¹⁸ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/16.

¹⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/484.

²⁰ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/199, 226; Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, 1/243; Serahsî, *Mabsût*, 1/88; Semerkandî, *Tuhfetu'l-fukahâ'*, 1/68-69; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/15; Serahsî, *Mabsût*, 1/88; Bâbertî, *Înâye*, 1/118-119; İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî, *Mülteka'l-ebhur* thk. Halil İmrân el-Mansûr (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 57.

Hanefî fakihlerin çoğunluğu Ebû Yûsuf'un görüşünü tercih etse de bir grup Hanefî fakihinin Ebû Hanîfe'nin görüşünü desteklediği yine bazı Hanefî fakihlerinin de İmam Muhammed'in görüşünü öne çıkardığı bilinmektedir. Bu da en azından belirli bir döneme kadar mezhepte fetvaya esas olan tek görüşün var olmadığı meselenin erken dönem Hanefî fakihleri arasındaki şekliyle üç görüş çerçevesinde ele alındığını göstermektedir. Ancak bu durum, belirli bir dönemden sonra Ebû Yûsuf'un görüşünün merkeze alındığı ve fetvaya esas kabul edildiği gerçeğini değiştirmez. Bu bağlamda Hanefî fakihlerinin Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşü çerçevesindeki tercihleri özet olarak aktarılmaya muhtaçtır.

Ebû Hanîfe'nin görüşünün en büyük savunucularından biri şüphesiz Cessâs'tır. Cessâs'ın Ebû Hanîfe'nin görüşünü tercih etmesi ile ilgili yaklaşımı ve ayrıntılı değerlendirmesi aşağıda özel bir başlıkta gelecektir. Cessâs dışındaki Hanefî fakihlerden Kudûrî, hilâfa dair çalışması olan *et-Tecrîd* isimli eserinde Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşlerini aktardıktan sonra yalnızca Ebû Hanîfe'nin görüşünü soru-cevap formunda uzunca delillendirmekte ve muhalif görüşü çürütmeye çalışmaktadır.²¹ Açık bir ifadesine rastlanılmasa da bu durum, Kudûrî'nin Ebû Hanîfe'nin görüşüne karşı en azından savunmacı yaklaştığını göstermektedir. Ebû Hanîfe'yi açık bir şekilde destekleyen Hanefî fakihlerin önde gelenlerinden biri de Kâsânî'dir (öl. 587/1191). Kâsânî; Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşlerini aktardıktan sonra uzunca Ebû Hanîfe'nin görüşünün delillerini beyan etmekte ve aykırı görüşte olanların itirazlarına karşı cevaplar vermektedir.²² Mergînânî, konuyla ilgili üç imamın görüşünü ve delillerini aktardıktan sonra Ebû Hanîfe'nin delillerine yapılan itirazlara cevap verip konuyu sonlandırmaktadır. Bu da onun Ebû Hanîfe'nin görüşünü desteklediğine işaret etmektedir.²³ Aynî (öl. 855/1451) de daha kısık sesle olsa da Ebû Hanîfe'nin su bulunmaması durumunda hurma nebizi ile abdest alınabileceğine dair görüşünü desteklemektedir.²⁴

İmam Muhammed'in görüşünü tercih eden Hanefî fakihleri arasında Serahsî sayılabilir. Serahsî; Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in konuyla ilgili görüşlerine yer verdikten sonra İmam Muhammed'in görüşünü tercih etmektedir. İlgili tercihin sebebi olarak ihtiyata yakınlığı öne süren Serahsî, buna göre su bulunmadığında hurma nebizi ile abdest alınıp teyemmüm edileceği kanaatini paylaşmaktadır.²⁵

Ebû Yûsuf'un görüşü mezhepte birçok fakih tarafından desteklenmekte ve bu görüşün fetvaya esas olduğu vurgulanmaktadır. Bu görüşü destekleyen fakihlerin önde gelenleri arasında Tahâvî (öl. 321/933),²⁶ İbnü'l-Hümâm (öl. 861/1457), İbrâhîm el-Halebî (öl. 956/1549), Zeynüddîn İbn Nüceym (öl. 970/1563), Sirâcüddîn İbn Nüceym (öl. 1005/1596) ve İbn Âbidîn (öl. 1252/1836) sayılabilir.²⁷

²¹ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *et-Tecrîd* thk. Muhammed Ahmed Sirâc, Alî Cum'a Muhammed (Kahire: Dâru's-Selâm, 2006), 1/69-78.

²² Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/16.

²³ Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Mergînânî, *el-Hidâye* thk. Talâl Yûsuf (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 1/27.

²⁴ Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye* thk. Eymen Sâlih Şa'bân (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1/506.

²⁵ Serahsî, *Mebûsât*, 1/88.

²⁶ Tahâvî, *Şerhu maâni'l-âsâr*, 1/96.

²⁷ Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matbaa Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Tıpkıbasım: Lübnan, Dâru'l-Fikr, 1970), 1/119; Halebî, *Mülteka'l-*

Mezhepte muteber metinlerin üç imamın görüşüyle ilgili değerlendirmelerine gelince, tespit edebildiğimiz kadarıyla meseleye Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı ile Mevsilî'nin (öl. 683/1284) *el-Muhtâr*'ında yer verilmemiştir. *Muhtasaru'l-Kerhî* günümüze ulaşmasa da Kudûrî'nin bu metin üzerinde mezc usulüyle yaptığı şerh, Kerhî'nin bu konuyu tercihte bulunmadan aktardığına işaret etmektedir.²⁸ Tahâvî'nin *Muhtasar*'ında Ebû Yûsuf'un görüşünü tercih ettiği görülmektedir.²⁹ Semerkandî (öl. 539/1144), *Tuhfetu'l-Fukahâ*'da üç imamın görüşlerini ve kısaca delillerini aktarıp tercihte bulunmamaktadır.³⁰ Nesevî (öl. 710/1310), *Kenzü'd-dekâik*'te meseleye manası kapalı olan genel bir cümle ile yer vermektedir. Şârihlerin bazısı Nesevî'nin ilgili ifade ile Ebû Yûsuf'un görüşünü tercih ettiğini,³¹ bazısı ilgili ifadeyi Ebû Hanîfe'nin görüşüne götürürken³² diğer bazısı ise genelliliği üzere bırakıp Nesevî'nin tercihi ile ilgili yorum yapmamaktadır.³³ Mezhebin muteber metinlerinden *Vikâye*'de ise üç imamın görüşüne yer verilip tercihte bulunulmamaktadır.³⁴ Diğer bir metin sahibi Halebî ise *Mülteka'l-ebhur*'da üç imamın görüşlerine yer verip Ebû Yûsuf'un görüşü ile fetva verileceğini ifade etmektedir.³⁵ Son dönem muteber metinlerden biri olan Haskefî'nin (öl. 1088/1677) *ed-Dürrü'l-muhtâr*'ında meseleye muradı açık olmayan kısa bir iki cümle ile atıfta bulunmaktadır. İbn Âbidîn, ilgili ifadelerden ilk etapta musannıfın İmam Muhammed'in görüşünü tercih ettiği gibi bir çıkarım anlaşılrsa da musannıfın devamında gelen ifadelerinin bu çıkarım ile çeliştiğini ve doğru olanın musannıfın ifadelerinin bir bütün olarak ele alınıp Ebû Yûsuf'un görüşüne götürülmesi gerektiğini ifade etmektedir.³⁶

4.Hanefî Fakihleri Dışındakilere Göre Hurma Nebizi ile Abdest Almanın Hükümü

Hanefî fakihleri dışında hurma nebizi ile abdest alma meselesi sahabe asrından itibaren fakihler arasında tartışma konusu olmuştur. Bu konudaki yaklaşımların olumlu ve olumsuz olmak üzere ikili bir ayırım ile ele alınması mümkündür.

4.1. Olumlu Yaklaşım

Su bulunmadığı takdirde hurma nebizi ile abdest almanın caiz olduğunu savunan birçok fakih ve alimin var olduğu görülmektedir. Hurma nebizi ile abdest almanın caiz olduğu görüşü sahabeden

ebhur, 57; Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 1/144; Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik Şerhu Kenzi'd-dekâik* thk. Ahmed Azve İnâye (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 1/97; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/227.

²⁸ Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, 1/243.

²⁹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Muhtasaru't-Tahâvî* thk. Ebu'l-Vefâ' el-Afgânî (Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1986), 15.

³⁰ Semerkandî, *Tuhfetu'l-Fukahâ*, 1/69.

³¹ İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik*, 1/97.

³² İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 1/143.

³³ Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus ez-Zeylaî, *Tebyînü'l-Hakâik* (Kahire: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1314/1897), 1/35-36.

³⁴ Sadrişşerîa es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî, *Şerhu'l-Vikâye* thk. Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc (Amman: Dâru'l-Verrâk, 2006), 2/55-56.

³⁵ Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, 57.

³⁶ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/227-228.

Alî b. Ebû Tâlib (r.a.),³⁷ İbn Mes'ûd (r.a.)³⁸ ve İbn Abbâs (r.a.),³⁹ başta gelmek üzere ayrıca Ebu'l-Âliye (öl. 93/712) ve İkrime'den (öl. 105/723) de rivayet edilmektedir.⁴⁰ Evzâî de (öl. 157/774) hurma nebizi ile abdest alınabileceğini savunan diğer bir fakihdir. Ancak Evzâî, bu konudaki olumlu bakışını hurma nebizi ile sınırlı tutmayıp bu hükmün diğer nebiz türlerini de kapsadığını ileri sürmektedir. Bu yaklaşımın temeli, diğer nebiz türlerinin hurma nebizine kıyas edilmesi üzerine kuruludur. Buna göre hurma nebizi ile abdest almak caiz olduğunu gibi diğer bütün nebiz türleri ile abdest alınabilir.⁴¹

4.2. Olumsuz Yaklaşım

Mezkûr olumlu yaklaşımda olanlara karşılık özellikle Hanefî olmayan fakihlerin çoğunluğu hurma nebizi ile abdest almanın caiz olmadığı görüşündedir. Buna göre su bulunmadığında teyemmüm alınması gerekli olmaktadır. Dört mezhepten Şâfiî mezhebi,⁴² Mâlikî mezhebi⁴³ ve Hanbelî mezhebi⁴⁴ başta olmak üzere birçok fakih bu görüşü benimsemektedir. Nitekim Süfyan es-Sevrî'nin de (öl. 161/778) bu görüşte olduğu aktarılmaktadır.⁴⁵

5. Cessâs'ın Hurma Nebizi ile Abdest Alma Meselesine Yaklaşımı ve Tercihi

Cessâs'ın hurma nebizi ile abdest alma meselesinde Ebû Hanîfe'nin görüşünü tercih ettiği görülmektedir. Cessâs'ın bu konuda Ebû Hanîfe gibi düşündüğünün delilleri şunlardır:

1. Bu konuda en güçlü delil, Cessâs'ın Ebû Hanîfe'nin hurma nebizi ile abdest alınabileceğini delillendirirken birçok yerde “bizi desteklemektedir”, “bizim görüşümüzün sahih olduğuna delalet etmektedir” gibi ifadeler kullanıp bu görüşü sahiplenmesidir.⁴⁶ Bu da Cessâs'ın Ebû Hanîfe gibi düşündüğünü gösteren en önemli dayanaklardan birisidir.
2. Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî* isimli eserinde Ebû Hanîfe'nin hurma nebizi ile abdest alınabileceği ile ilgili görüşünü aktardıktan sonra bu görüşü birçok açıdan delillendirmektedir. Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed'in görüşüne ise *Muhtasaru't-Tahâvî*'nin metninde geçtiği şekliyle birkaç cümle ile yer vermektedir. Bu da Cessâs'ın Ebû Hanîfe'nin görüşünü desteklediğine işaret etmektedir.⁴⁷

³⁷ Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, 1/244; Serahsî, *Mebûsût*, 1/88; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/16.

³⁸ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/16; Bâbertî, *Înâye*, 1/119.

³⁹ Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, 1/244; Serahsî, *Mebûsût*, 1/88; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/16; Bâbertî, *Înâye*, 1/119.

⁴⁰ İbn Abbâs (r.a.), İkrime ve Ebu'l-Âliye'nin görüşü için ayrıca bk. Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/200; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/484.

⁴¹ Serahsî, *Mebûsût*, 1/89; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/17.

⁴² Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Maverdî, *el-Hâvî'l-kebîr* thk. Alî Muhammed Muavved-Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 1/48.

⁴³ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl* thk. Muhammed Haccî vd. (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 1/182.

⁴⁴ Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh er-Râmînî ed-Dımaşkî İbn Muflih, *el-Mubdi' fi şerhi'l-mukni'* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 1/28.

⁴⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/484.

⁴⁶ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/206, 207.

⁴⁷ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/199, 226.

3. Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân* isimli eserinde el-Mâide sûresi 5/6. ayeti tefsir ederken hurma nebizi ile abdest alınabileceğini ayet açısından delillendirdikten sonra hadisler ve sahabenin görüşleri ile bunu destekleme gayreti içerisine girmektedir. Devamla Ebû Hanîfe'den konuyla ilgili aktarılan üç rivayete yer veren Cessâs, hurma nebizi ile abdest alınabileceğine dair rivayetin meşhur rivayet olduğunu özellikle belirtmektedir. Ebû Hanîfe gibi düşünmeyen Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve diğer fakihlerin görüşlerini kısaca arz edip geçmektedir. Bu da Cessâs'ın hurma nebizi ile abdest almayı onayladığını göstermektedir.⁴⁸

4. Cessâs, birçok eserinde Ebû Hanîfe'nin hurma nebizi ile abdest alma meselesine dair görüşünü uzunca delillendirmektedir. *El-Fusûl*,⁴⁹ *Ahkâmu'l-Kur'ân*⁵⁰ ve *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*⁵¹ isimli çalışmalar bu görüşü delillendirme gayreti içerisinde olduğu eserlerinden bazılarıdır. Cessâs bizzat Ebû Hanîfe'nin görüşü bağlamındaki bu delillendirmeyi birçok yerde ele aldığını açıkça ifade etmektedir.⁵² Ebû Hanîfe'nin görüşüne delilleri ile birlikte bu kadar geniş bir alan sunması Cessâs'ın hurma nebizi ile abdest alma meselesiyle ilgili bu görüşü desteklediğini göstermektedir.

6. Cessâs'ın Hurma Nebizi ile Abdest Almaya Dair İstidlalleri

Cessâs'ın Ebû Hanîfe'nin hurma nebizi ile abdest alınabileceğine dair görüşüyle ilgili savunmasını üç temele oturttuğu görülmektedir. Kur'an, sünnet ve icma olarak ifade edilebilecek bu üç temelde Cessâs Kur'an bağlamında el-Mâide sûresi 5/6. ayeti, sünnet bağlamında İbn Mes'ûd (r.a.) hadisini ve nihayet icma bağlamında sahabe icmasını merkeze almaktadır.

6.1. Ayetle İstidlal: el-Mâide Sûresi 5/6. Ayet

Cessâs, el-Mâide sûresi 5/6. ayetin iki açıdan hurma nebizi ile abdest almanın cevazına delalet ettiğini ifade etmektedir. Birincisi, “yüzlerinizi yıkayın” ifadesinin amm bir ifade olması sebebiyle delil ile istisna edilenler hariç bütün sıvıları kuşatması; dolayısıyla hurma nebzinin de bu kapsama girmesi açınsındandır. Zira kişi, herhangi bir sıvıyı bu şekilde kullandığında *gasl/yıkama* ortaya çıkmış olur. İkincisi ise, bulunmaması durumunda teyemmümün mubah kılındığı suyun nekira (belirsiz) herhangi bir su olması açınsındandır. Zira “*su bulamazsanız*” ifadesi nekira (belirsiz) olması bakımından herhangi bir su bulamazsanız manasına gelir. Bu da ister münferit (saf) olsun isterse de mahlût (başka bir şeyle karışmış) su olan her şeyi kuşatır. Hurma parçaları bulunsa da sonuçta hurma nebzinde su vardır. Hurma nebzinde su varsa ve ayet de su bulunmadığı takdirde teyemmümü mubah kılıyorsa o zaman hurma nebzi varken teyemmüm almak ayetin zahiri gereği mubah olmaz.⁵³ Cessâs, bu ikinci açıyı diğer bir çalışmasında *fehva'l-hitâb* delelati olarak ifade

⁴⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/484.

⁴⁹ Cessâs, *el-Fusûl*, 4/123.

⁵⁰ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/484.

⁵¹ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/199.

⁵² Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/484.

⁵³ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/484.

etmektedir. O, ayetin fehva'l-hitâb⁵⁴ delaletiyle nebiz ile abdest almanın mubah olduğuna delil teşkil ettiğini ifade edip⁵⁵ yalnızca bu delil ile yetinilmesi durumunda dahi nebiz ile abdest almanın cevazı için yeterli olacağını vurgulamaktadır.⁵⁶ Buna göre ayetin fehva'l-hitâb delaleti, nebiz ile abdest almanın caiz olmasını gerektirmektedir. Zira bulunmaması durumunda teyemmümün mubah kılındığı su nekira (belirsiz) herhangi bir sudur. Su veya suyun bir cüzü olabilecek herhangi bir şeyin mevcut oluşu, teyemmüm yapılmasını engeller.⁵⁷

Kâsânî de ilgili ayeti Cessâs ile benzer şekilde yorumlamaktadır. Kâsânî, yolculuk halinde hurma nebizi bulunmamasının su bulunmamasından daha yaygın olduğunu ifade edip teyemmümün cevazının suyun bulunmamasına bağlanmasının (ta'lîk) delâleten hurma nebizi bulunmamasına bağlanması anlamı taşıdığını vurgulamaktadır. Buna göre ayet “su ve hurma nebizi bulamazsanız, teyemmüm alın” anlamına gelmektedir. Ona göre ayette hurma nebizinin geçmemesinin sebebi genellikle (adeten) su bulunmaması durumunda zaten hurma nebizinin de bulunmaması ile ilgilidir.⁵⁸

6.2. Hadisle İstidlal: Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a.) Nebiz ile Abdest Almaya Dair Hadisi

Cessâs'ın hadis açısından istidlali üç başlık halinde incelenecektir. Birinci başlıkta hadis açısından istidlalin temeli olan İbn Mes'ûd (r.a.) hadisi ve tariklerinin tespitidir. İkinci başlıkta İbn Mes'ûd (r.a.) hadisi ve tariklerine yapılan itirazların ele alınacaktır. Üçüncü başlıkta ise Cessâs'ın bu itirazlara verdiği cevaplar aktarılacaktır.

6.2.1. Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) Hadisi ve Tarikleri

Ebû Hanîfe'nin hurma nebizi ile abdest almanın cevazı ile ilgili dayandığı hadis, Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a.) rivayet ettiği hadistir. Nebî (s.a.v.) cin gecesi⁵⁹ ona “yanında su var mı?” diye sordu. O da “hayır” deyince Nebî (s.a.v.) “yanında nebiz var mı?” diye sordu. Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) “evet” deyince Nebî (s.a.v.) hurma nebiziyle abdest aldı ve sabah namazını kıldı.

Bu Hadis, Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a.) dört yolla rivayet edilmektedir. Bunlar; İbn Abbâs (r.a.), Ebû Râfi', Ebû Vâil ve Amr b. Hureys'in mevlâsı (azatlısı) Ebû Zeyd'dir. Cessâs bu tarikleri kendi senediyle şöylece detaylandırmaktadır:⁶⁰

⁵⁴ Fehva'l-hitâb Hanefî fıkıh usûlünde delîlü'l-hitâb ve delâletü'n-nas olarak da bilinen bir terimdir. Cessâs, “lafzın kendisi için konulmadığı ancak delâlet yoluyla lafızdan anlaşılan bir manayı (veya hükmü) ifade etmesi” şeklinde tanımlamaktadır. Cessâs, ilgili anlamı aktardıktan sonra “anne babaya öf bile deme” (el-İsrâ 17/23) ayetinin iki anlamı geldiğini ifade edip birinci anlamın lafzın kendisi için vaz olduğu bizzat öf sözünü söyleme yasağı, ikinci anlamın ise delâlet yoluyla lafızdan anlaşılan öf sözünün üstünde bulunan dövme, sövme ve öldürme yasağı olduğunu, bu ikinci anlamın delîlü'l-hitâba karşılık geldiğini ifade etmektedir. Bezdevî'nin tanımı ise “dil (lügat) açısından nassın manasıyla sabit olan mana (hüküm)” şeklindedir. Bk. Cessâs, *el-Fusûl*, 1/290; Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr* (İstanbul: Şeriketu es-Sahâfe el-Osmâniyye, 1890), 1/73.

⁵⁵ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/200.

⁵⁶ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/207.

⁵⁷ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/207.

⁵⁸ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/16.

⁵⁹ Cinlerle buluşup onlara tebliğde bulunduğu gece.

⁶⁰ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/202-205.

- İbn Abbâs tariki: Bize Abdülbâkî b. Kâni' haber verdi. Dedi ki: Bize Hüseyin b. İshâk anlattı. Dedi ki: Bize Muhammed b. Musaffâ anlattı. Dedi ki: Bize Ömer b. Sa'd, İbn Lehî'a'dan o, Kays b. Haccâc'dan o, Haneş'den o, İbn Abbâs'tan (r.a.) o da İbn Mes'ûd'dan (r.a.) şöyle rivayet ediyor: Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) cin gecesi Rasulullah (s.a.v.) ile birlikte çıktı. Rasulullah (s.a.v.) ona "yanında su var mı İbn Mes'ûd" diye sordu. İbn Mes'ûd (r.a.) "yanımda bir kabın içinde nebiz var" diye cevap verdi. Bunun üzerine Rasulullah (s.a.v.) "bana ondan döküver" buyurdu. Rasulullah (s.a.v.) abdest aldı ve "o (nebiz) hem temiz, hem de temizleyicidir" dedi.⁶¹

- Ebû Râfi' tariki: Bize Abdülbâkî b. Kâni' haber verdi. Dedi ki: Bize Hüseyin b. Ahmed b. Ebû Bişr es-Serrâc ve Muhammed b. Abdûs anlattı. Dediler ki: Bize Muhammed b. Abbâd el-Mekkî anlattı. Dedi ki: Bize Benî Hâşim'in mevlası (azatlısı) Ebû Saîd anlattı. Dedi ki: Bize Hammâd b. Seleme, Alî b. Zeyd'den o, Ebû Râfi'den o da İbn Mes'ûd'dan (r.a.) rivayet ediyor: Nebî (s.a.v.) cin gecesi ona dedi ki: "Yanında su var mı?" Dedi ki: "Hayır". Nebî (s.a.v.) "yanında nebiz var mı" diye sordu. Dedi ki: "Evet". Bunun üzerine Nebî (s.a.v.) onunla abdest aldı.⁶²

- Ebû Vâil tariki: Bize Ebûbekr el-Cuâbî anlattı. Dedi ki: Ebu'l-Abbâs el-Fadl b. Sâlih el-Hâşimî anlattı. Bize el-Hüseyin b. Ubeydullâh el-İclî anlattı. Dedi ki: Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzım A'meş'ten o da Ebû Vâil'den anlattı. Ebû Vâil dedi ki: Abdullah b. Mes'ûd'u (r.a.) şöyle derken işittim: Cin gecesi Nebî (s.a.v.) ile birlikteydim. Nebî (s.a.v.), cinlerin yanına geldi ve onlara Kur'ân okudu. Gecenin ilerleyen vakitlerinden birinde Rasulullah (s.a.v.) bana dedi ki: "Yanında su var mı İbn Ümmi Abd?" Dedim ki: "Hayır ey Allah'ın Rasûl'ü, yanımda içerisinde nebiz olan bir kaptan başka bir şey yok." Rasulullah (s.a.v.) buyurdu ki: "Temiz bir hurma ve temizleyici bir su". Rasulullah (s.a.v.) onunla (nebizle) abdest aldı.⁶³

- Ebû Zeyd tariki: Bize Muhammed b. Bekr el-Basrî anlattı. Dedi ki: Ebû Dâvûd es-Sicistânî anlattı. Dedi ki: Bize Şerîk Ebû Fezâre'den o, Ebû Zeyd'den o da Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a.) rivayet ediyor: Nebî (s.a.v.) cin gecesi ona dedi: "Kabında ne var?" Dedi ki: "Nebiz var." Bunun üzerine Nebî (s.a.v.) dedi ki: "Temiz bir hurma, temizleyici bir su."⁶⁴

Cessâs, Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a.) nebiz ile ilgili hadisini yukarıda mezkur dört tarikten kendi senediyle geniş bir şekilde aktarmaktadır. Hatta bununla da yetinmeyip bu dört tarikin alt ravilerde farklı varyantlarına da yer vermektedir. İbn Abbâs (r.a.) tarikinde Süleymân b. Ahmed et-Taberânî varyantına, Ebû Râfi' tarikinde Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. el-Hüseyin el-Kerhî varyantına, Ebû Zeyd tarikinde Ebû Fezâre yoluyla Süfyan es-Sevrî, Şu'be, İsrâîl, Cerrâh ve Ebu'l-Umeys Utbe b. Abdullah

⁶¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, Muhammed Kâmil Kerabelâlî, Abdüllatîf Hirzullâh (b.y.: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Tahâret", 37 (No. 385); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Ahmed Şâkir (Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 1995), 4/29 (No. 3782); Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût, Hasan Abdülmün'im Şelbî, Abdüllatîf Hirzullâh (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 1/129 (No. 244); Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 10/63 (No. 9961).

⁶² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/226 (No. 4352); Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/130 (No. 247).

⁶³ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/131 (No. 250).

⁶⁴ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Kerabelâlî, (b.y.: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Tahâret", 40 (No. 84); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 10/65 (No. 9964).

varyantlarına atıfta bulunmaktadır.⁶⁵ Cessâs'ın bu çabasının olası nedeni, Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a.) nebiz ile ilgili hadisi etrafındaki polemiklerdir. İlgili polemiklerin içeriği ile ilgili ayrıntılar sonraki başlıklarda aktarılacaktır. İbn Mes'ûd (r.a.) hadisenin mezkûr bazı tarikleri için cerh tadil kriterleri açısından olumlu not vermeyen birçok muhaddisin var olduğu bilinmektedir.⁶⁶ Cessâs, mezkûr birçok tarikini geniş bir şekilde vererek İbn Mes'ûd (r.a.) hadisinin muhaddisler arasında meşhur olduğuna vurgu yapmanın yanında ayrıca hadisin - zayıf olduğu var sayılsa bile - tariklerinin bir araya gelmesi ile (bi-mecmûi turukihî) makbul bir seviyeye çıkabileceğine işaret etmektedir.

6.2.2. Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) Hadisi ve Tariklerine Yapılan İtirazlar

Cessâs, Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) hadisine dört açıdan itiraz edildiğini ifade etmektedir. Bunlar:⁶⁷

1. İtiraz: Bu hadis, kitap ve hakkında icma (Cessâs'ın ifadesiyle ittifak) bulunan usûl (genel kurallar) ile çatışmaktadır. Zira Allah'ın (c.c.) “*su bulamazsanız teyemmüm edin*”⁶⁸ ayetinde geçen su mutlak manada (herhangi bir şey ile kayıtlı olmadan) kendisine bu ismin verilebileceği sıvılar için geçerlidir. Hurma nebizine su denilemez. Ayrıca fakihler su isminin kendilerini kuşatmadığı birçok sıvı ile abdest almanın caiz olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir.
2. İtiraz: Bu hadisin senetlerinde ta'nı gerektirecek sebepler vardır. Şöyle ki Ebû Fezâre rivayet ile meşhur biri değildir. Ebû Zeyd'in kim olduğu bilinmemektedir. İbn Abbâs (r.a.) ve Ebû Râfi'in hadisinde geçen kişiler de böyledir.
3. İtiraz: Alkame'nin rivayeti bu rivayetlere ters düşmektedir. Alkame dedi ki: Abdullah b. Mes'ûd'a (r.a.) “cin gecesi Nebî (s.a.v.) ile beraber bulundun mu?” diye sordum. Dedi ki: “Onunla beraber bizden kimse yoktu.”⁶⁹
4. İtiraz: Rivayetler kabul edilse bile usûle uygun (usûlle çatışmayacak) manalara yorumlanarak tevil edilmeleri gerekir.

6.2.3. Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) Hadisi ve Tariklerine Yapılan İtirazlara Verilen Cevaplar

Cessâs, yukarıda zikri geçen dört itirazın her birine şöylece cevap vermektedir:⁷⁰

1. İtiraza cevap:

Cessâs, bu itirazın delilsiz olduğunu ifade edip ayetin zahirinin nebiz ile abdest alabilmeyi desteklediğini ifade etmektedir. Şöyle ki; “*su bulamazsanız teyemmüm edin*”⁷¹ ayetinin zahiri,

⁶⁵ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/202-204.

⁶⁶ Hadisin tarikleri ile ilgili olumsuz kanaat bildirip eleştiri ortaya koyan bazı çalışmalar için bk. Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/130 (No. 247); Tahâvî, *Şerhu maâni'l-âsâr*, 1/95-96.

⁶⁷ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/206. Kâsânî de bu itirazlara özet bir şekilde yer vermektedir. bk. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/16.

⁶⁸ el-Mâide 5/6.

⁶⁹ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1955, Tıpkıbasım: Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), “Salâh”, 33 (No. 450).

⁷⁰ Bu itirazlara özel olarak cevap veren diğer bir Hanefî fakihî Kâsânî'dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/16-17. Aynî de birçoğuna cevap vermektedir. bk. Aynî, *Binâye*, 1/500-506.

⁷¹ el-Mâide 5/6.

bütünüyle su bulunmaması durumunda teyemmümün mubah olmasını gerektirmektedir. Buna göre bir cüzü dahi olsa su bulunduğu takdirde teyemmüm mubah olmaz. Çünkü “su bulamazsanız” ifadesi nekira (belirsiz) olması bakımından herhangi bir su bulamazsanız manasına gelir. Bu da ister münferit (saf) olsun isterse de mahlût (başka bir şeyle karışmış) olsun, su olan her şeyi kuşatır. Hurma parçaları bulunsa da sonuçta hurma nebzinde su vardır. Hurma nebzinde su varsa ve ayet de su bulunmadığı takdirde teyemmümü mubah kılıyorsa o zaman hurma nebzi varken teyemmüm almak mubah olmaz.⁷² Bu açıklama ile cin gecesinin Mekke’de gerçekleştiği, teyemmüm ayetinin ise Medine’de indiği, dolayısıyla ayetin hadisi nesh ettiği şeklindeki yoruma da cevap verilmiş olmaktadır. Zira bu açıklama ile birlikte ayet ve hadis arasında herhangi bir çatışma durumu olmamakta bilakis ayet ile hadis birbirini desteklemektedir.⁷³

Bu itiraza verilen cevapta en büyük problem içerisinde suyun cüzleri bulunan diğer sıvı ve nebiz türleri ile de abdest alınabileceğinin çıkmasıdır. Cessâs, bunu fark etmiş olacak ki bu problemi soru-cevap formunda dile getirip çözmeye çalışmaktadır. Cessâs, ayet bağlamındaki yukarıdaki açıklamasının fıkıh usûlü açısından illet-hüküm (şer’î kıyas) çerçevesinde değil ayetin lafzının delaleti çerçevesinde ele alınması gerektiğini ifade etmektedir. Zira illet-hüküm açısından bakıldığında illetin (suyun cüzlerinin varlığı) bulunduğu yerde hükmün de (abdest almanın cevazı) bulunması gerektiği durumu ortaya çıkar ki illetin tahsisine⁷⁴ cevaz vermeyenlere göre burada illet var olduğu halde hüküm var olmadığı için münâkada⁷⁵ kaçınılmazdır ve bu durumda illetin tahsisini mümkün görmeyenler haklı çıkarlar. Ancak ayetin lafzının delaleti açısından bakıldığında lafzın tahsis edilmesine hiçbir alim karşı çıkmaz. Buna göre ayetteki “su bulamazsanız” ifadesindeki suyun bazı suları kuşatıp bazılarının dışarıda bırakılması mümkün olur.⁷⁶

Bu itirazın ikinci yönünü, İbn Mes’ûd (r.a.) hadisinin hakkında fakihlerin ittifakı bulunan usûl (genel kurallar) ile çatışması oluşturmaktadır. Cessâs, İbn Mes’ûd (r.a.) hadisinin usûlün (genel kurallar) kendisi ile değil usûle kıyas ile çatıştığını ifade edip usûlün kendisi ile çatışan ahad hadislerin merdud, kıyas ile çatışan ahad hadislerin ise kıyasa tercih edileceğini ifade etmektedir. Unutarak yiyen kimsenin orucunun bozulmayacağı kıyasa aykırı olsa da bu konudaki hadisten⁷⁷

⁷² Cessâs, *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*, 1/206-207; Cessâs, *el-Fusûl*, 1/188.

⁷³ Cessâs, *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*, 1/209.

⁷⁴ İletinin tahsisi; hükmün illet olduğu iddia edilen vasfın bazı sûretlerinde bir maniden (engelden) ötürü bulunmamasıdır. İletinin tahsisi usûlcüler arasında tartışmalıdır. Kerhî ve Cessâs gibi Irak Hanefî usûlcüleri ile Debûsî’ye göre illetin tahsisi caizdir. İmam Mâlik de bu görüştedir. Ancak Mâtürîdî, Bezdevî ve Serahsî gibi Hanefî usûlcülerine göre ise illetin tahsisi caiz değildir. İmam Şâfiî de bu görüştedir. bk. Cessâs, *el-Fusûl*, 4/255-256; Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Usûl* thk. Ebu’l-Vefâ’ el-Afgânî (Haydarabad: Lecnetü İhyâi’l-Maârif en-Nu’mâniyye, ts.), 2/208; Buhârî, *Keşfu’l-esrâr*, 4/32; Ahmed b. Ebî Saîd b. Abdillâh (Ubeydillâh) el-Leknevî Mollâ Cîven, *Nûru’l-envâr* thk. Fethî el-Hâlidî, Mahmûd el-Ubeydî, Sâlim eş-Şemrî (Dimeşk: Dâru Nûri’s-Sabâh, Kerkük: Mektebetü Emîr, 2015), 2/301.

⁷⁵ *Münâkada* terimi kıyasta illet bağlamındaki münazara (tartışma) pozisyonlarından biri olup sonraki literatürde yerleşik olan klasik münazara ilminde *nakz* terimine karşılık olarak gelmektedir. Anlamı; Hükmün illet olduğu iddia edilen vasıftan geri kalmasıdır. Bir başka ifade ile illetin olduğu mahalde (yerde) hükmün bulunmamasıdır. bk. Mollâ Cîven, *Nûru’l-envâr*, 2/311.

⁷⁶ Cessâs, *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*, 1/207-208.

⁷⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ, (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru’l-Yemâme, 1993), “Savm”, 26 (No. 1933); Müslim, “Sıyâm”, 171 (No. 1155).

dolayı haber kıyasa tercih edilmiştir. Namazda kahkahanın abdesti bozma meselesi de kıyasa aykırı olsa da hadisten⁷⁸ dolayı tercih edilmiş bir diğer örnektir. Dolayısıyla ahad haberler usûle kıyas ile çatışırsa ahad hadisler kıyasa öncelenir. Ancak usûlün kendisi ile çatışırsa ahad hadisler kabul edilmez. Ahad hadislerin usûlün kendisi ile çatışmasına örnek olarak ise musarrât hadisi⁷⁹ verilebilir. Bu hadis, müşteriye sorumlu olduğundan fazlasını tazmin ettirme kuralı gibi usûle aykırı olması sebebiyle merduddur.⁸⁰

2. İtiraza cevap:

Bu itiraz özellikle İbn Mes'ûd (r.a.) hadisinin tariklerindeki ravilerin ta'n edilmesine yöneliktir. Cessâs, katı bir üslupla bu itirazın cehaletten kaynaklandığını ifade edip İbn Kâni'in *et-Tabakât* adlı kitabına dayanarak Ebû Fezâre'nin zahitlerden biri olup meşhur olduğunu, isminin Râşid b. Keysân el-Absî olduğunu ve imamların kendisinden rivayet ettiği birçok rivayetinin var olduğunu vurgulamaktadır. Cessâs, tanımadığımız ravilerin adaletinin bilinme yolunun, fakihlerin ve ilim ehlinin ta'n etmeden ve yalancılıkla itham etmeden kendisinden rivayette bulunma olduğunu ifade etmektedir. Ebû Fezâre ta'n etmeden ve yalancılık ithamında bulunmadan imamlarının kendisinden rivayette bulunduğu bir kişidir. Ebû Zeyd'in de tâbiînin meşhurlarından olduğunu ileri süren Cessâs, Ya'kûb b. Şeybe'den yaptığı nakille bunu desteklemektedir. Ya'kûb b. Şeybe şöyle demektedir: "Amr b. Hüveys'in mevlası (azatlısı) Ebû Zeyd, İbn Mes'ûd'dan (r.a.) işitmiştir. Ayrıca Rasulullah'ın (s.a.v.) ashabından bir gruba yetişmiştir. O, sahabeden sonra Kufelilerin ilk tabakasında yer alır." Cessâs ayrıca İbn Lehîa - Kays b. Haccâc - Haneş - İbn Abbâs tariki ile Hammâd b. Seleme - Alî b. Zeyd - Ebû Râfi' tarikinin de aynı şekilde senedinin sahih olduğunu rivayette bulunan imamlardan herhangi birinin ta'nda bulunma veya ravileri yalancılıkla itham etme durumunun bilinmediğini vurgulamaktadır.⁸¹

Bu itiraza cevap olarak yukarıdaki açıklama ile yetinmeyen Cessâs, ta'n veya itham olmadan ravisi tek kalan ahad hadislerin reddedilmesinin gerekli olmadığını ifade etmektedir. Ravisi tek kalan ahad hadislerin reddedilmesi durumunda (muhalifin de kabul ettiği) birçok ahad hadisin reddedilmesinin gerekli olacağını vurgulayıp örnek olarak ravisi tek kalan bir dizi ahad hadis sıralamaktadır. Daha sonra nebiz ile abdest alma hadisinin muhaliflerin (özellikle Şâfiîler) kendi görüşleri için delil olarak kullandığı birçok hadisten daha güçlü olduğuna atıfta bulunup bu hadislerin kabul edilmesi durumunda nebiz ile abdest alma hadisinin de kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ona göre nebiz hadisi; kulleteyn hadisinden,⁸² bir şahit ve yemin hadisinden⁸³ ve velisiz nikah olmayacağını beyan eden hadisten⁸⁴ daha zayıf değildir.⁸⁵

⁷⁸ Dârekutnî, *Sünen*, 1/301-302, 306 (No. 611, 612, 622).

⁷⁹ Buhârî, "Büyü", 64, 65; Müslim, "Büyü", 11, 24, 25, 28.

⁸⁰ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/210-211, 213

⁸¹ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/213-214. Ebû Fezâre ile ilgili savunmanın benzeri *el-Fusûl*'da da geçmektedir. bk. Cessâs, *el-Fusûl*, 1/188.

⁸² Ebû Dâvûd, "Tahâret", 33.

⁸³ Ebû Dâvûd, "Akdiye", 21.

⁸⁴ Ebû Dâvûd, "Nikâh", 20.

⁸⁵ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/215-216.

3. İtiraza cevap:

Bu itirazın esası, Alkame'nin İbn Mes'ûd'a (r.a.) "cin gecesi Nebî (s.a.v.) ile beraber bulundun mu?" diye sorması üzerine onun "onunla beraber bizden kimse yoktu" şeklinde cevap vermesidir. Cessâs, öncelikle cin gecesi İbn Mes'ûd'un (r.a.) Rasulullah (s.a.v.) ile birlikte olduğunu ispat etmek için yukarıdaki tariklerin haricinde birçok farklı rivayet bulunduğunu ifade edip bu rivayetleri sıralamaktadır. Cessâs'ın yer verdiği bu rivayetler şunlardır:⁸⁶

- Ebû Osmân en-Nehdî'den rivayet edildiğine göre Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) Kufe'de Zatt kabilesinden bir grup insanı görünce dedi ki: "Bunlar, cin gecesindeki cinlere ne de çok benziyor."⁸⁷

- İbn Mübârek, Mûsâ b. Alî b. Rebâh'tan rivayet ediyor. O, babası Alî b. Rebâh'tan o da Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a.) rivayet ediyor: Nebî (s.a.v.) cin gecesi onu (İbn Mes'ûd'u) çağırdı.⁸⁸

- Şu'be Amr b. Mürre'den o da Abdullah b. Seleme'den rivayet ediyor: Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) cin gecesi Rasulullah (s.a.v.) ile beraberdi.⁸⁹

- Süleymân b. Ahmed et-Taberânî anlattı. Dedi ki: Bize Osmân b. Amr ed-Dabbî anlattı. Dedi ki: Bize Abdullah b. Recâ anlattı. Dedi ki: Bize İsrâil, Ebû İshâk'tan o, Ebû Ubeyde'den o da babası Abdullah b. Mes'ûd'dan haber verdi. Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) dedi ki: Cin gecesi Nebî (s.a.v.) ile beraberdim. Bana dedi ki: "Üç taş getir." İki taş ile bir (hayvana ait) ters bulabildim. İki taşı alıp hayvan tersini attı ve dedi ki: "Bu pisliktir."⁹⁰

- Süleymân b. Ahmed anlattı. Dedi ki: Bize İshâk ed-Debrî Abdürrezzâk'tan o, Ebû İshâk'tan o Alkame b. Kays'tan o da İbn Mes'ûd'dan (r.a.) anlattı: Nebî (s.a.v.) (tuvalet) ihtiyacını gidermek için çıktı. Abdullah b. Mes'ûd'a (r.a.) üç taş getirmesini emretti. İbn Mes'ûd, iki taş ile bir (hayvana ait) ters getirince tersi attı ve dedi ki: "Bu pisliktir, bana taş getir"⁹¹

Cessâs bu rivayetleri aktardıktan sonra Alkame hadisine üç şekilde cevap vermektedir. Birincisi, Alkame hadisi ile Ebû Ubeyde hadisini aynı olayı anlatan tek bir hadis olarak değerlendirip Ebû Ubeyde hadisinde geçen İbn Mes'ûd'un (r.a.) cin gecesi bulunduğu şeklindeki ziyadenin (sika ziyadesi) buna göre ek bir bilgi içermesi açısından makbul olduğunu ifade etmektedir. Zira iki hadiste de Nebî'nin (s.a.v.) tersi atıp "bu pisliktir" dediği sabittir. Rasulullah'ın (s.a.v.) İbn Mes'ûd'a (r.a.) tersin pislik olduğu ve onunla istincanın caiz olmadığını açıklamasının ardından İbn Mes'ûd'un (r.a.) kalkıp tekrar istinca için ters getirmesi düşünülemez. Ayrıca normal durum esas alındığında (adeten) Rasulullah'un (s.a.v.) ondan istinca için her taş istemesi durumunda İbn Mes'ûd'un her defasında (r.a.) iki taş ve bir (hayvana ait) ters bulması uzak bir ihtimaldir. İkincisi, Alkame hadisinin muhalifin iddia ettiği şekilde yorumlanıp kabul edilmesi durumunda yalnızca hurma nebizi hadisi ile değil yukarıda zikri geçen rivayetlerin tümüyle çatışması ve bu rivayetlerin tümü için ta'na sebep olması gerekir. Ancak Alkame hadisini itiraz olarak getiren muhaliflerin de

⁸⁶ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/217-218.

⁸⁷ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve* thk. Abdülmu'tî Kal'acî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 2/231; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/226 (No. 4353).

⁸⁸ Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 2/231.

⁸⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.), 2/201 (No. 2191). Buhârî rivayeti aktardıktan sonra ilgili yerde senedinin sahih olmadığını belirtmektedir.

⁹⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 10/61 (no. 9952).

⁹¹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 10/61 (no. 9951). Bu hadis ve bundan önceki hadis cin gecesinden bahis olmadığı şekliyle Buhârî'de geçmektedir. bk. Buhârî, "Vüdû", 21.

dahil olduğu fakihler, zikri geçen hadislerden olan Ebû Ubeyde hadisinin makbul olduğu konusunda ittifak etmektedir. Zira tüm fakihler Ebû Ubeyde rivayetini istincada kullanımı vacip olan taş miktarını tespit için delil olarak getirmektedir. Üçüncüsü, Alkame hadisinin nebiz ile abdest alma hadisi ile çelişmediğidir. Şöyle ki; Alkame hadisinde Alkame, İbn Mes'ûd'a (r.a.) “sizden herhangi biri cin gecesine şahit oldu mu” diye soruyor. İbn Mes'ûd (r.a.) “hayır” dedikten sonra olayı o gecesini şöyle anlatır: “Biz Rasulullah (s.a.v.) ile beraberdik. Rasulullah (s.a.v.) bir ara ortalıktan kayboldu. Biz de onu aradık. Çok kötü bir gece geçirdik. Sabaha girince baktık ki Rasulullah (s.a.v.) Hira mağarasının bulunduğu taraftan geldi ve dedi ki: ‘Bana cinlerin davetçisi (lideri) geldi ve ben onlara Kur’an okudum.’ Rasulullah (s.a.v.) bizi (cinlerle konuştuğu yere) götürdü ve bizlere onların ve ateşlerinin izlerini gösterdi. Cinler, ondan azık/yiyecek istemişlerdi.”⁹² Cessâs, Nebî'nin (s.a.v.) İbn Mes'ûd'dan (r.a.) bu esnada yani sabah vakti su istemiş olabileceğini, su bulunamayınca nebiz ile abdest almış olabileceğini ifade etmektedir. Bu durumda iki rivayet birbiri ile çelişmemektedir. Bu durumda İbn Mes'ûd'un (r.a.) “onunla beraber bizden kimse yoktu” sözü Rasulullah'ın (s.a.v.) cinlerle konuşması ve onlara Kur'an'ı ve imanı öğretmesi haline yorumlanır. Sabaha yakın Rasulullah'ın (s.a.v.) onların yanından ayrılması halinden itibaren İbn Mes'ûd (r.a.) onun yanındaydı ve Rasulullah'ın (s.a.v.) su istemesi de bu esnada gerçekleşmiştir.⁹³

4. İtiraza cevap:

Bu itiraz, rivayetlerin kabul edilip usûle uygun (usûlle çatışmayacak) manalara yorumlanarak tevil edilmeleri üzerine kuruludur. Buna göre rivayetlerde Rasulullah'ın (s.a.v.) kendisiyle abdest aldığı şey, içine hurma atılmış fakat sinmemiş ve dönüşmemiş dolayısıyla mutlak su olmaktan çıkmamış bir su olabilir. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “temiz bir hurma ve temizleyici su” ifadesi ile İbn Mes'ûd'un (r.a.) “yanımda içine birkaç hurma atılmış su var” sözü bunu desteklemektedir. İbn Mes'ûd'un (r.a.) buna nebiz demesi ileride döneceği hale itibar etme (i'tibâr mâ seyekûn) kabilinden mecaz bir kullanımdır.⁹⁴

Cessâs, yukarıdaki tevilin (yorumun) sakıt olup hadisin lafzıyla hiçbir şekilde uyuşmadığını ve hadisi bu anlama yorumlamanın mümkün olmadığını savunmaktadır. Zira Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ona “yanında su var mı?” diye sorması üzerine o, “hayır, yanımda hurma nebizi var” diye cevap vermiştir. İbn Mes'ûd (r.a.) yanındaki şeyden mutlak su ismini nefyetmiştir. Şayet hurma suya sinmemiş ve dönüşmemiş olsaydı İbn Mes'ûd (r.a.) ondan mutlak su ismini nefyetmezdi. Çünkü mahiyetlerin isimleri, mahiyet değişmediği müddetçe müsemmalarından nefyedilmezler. Ayrıca İbn Mes'ûd (r.a.) “nebiz” ismini mutlak kullanmıştır. Mutlak lafzın hükmü mecaz olarak kullanıldığına dair bir karine ortaya çıkmadıkça hakikatine hamledilmesidir. Burada ise bir karine mevcut değildir.⁹⁵

6.3. İcmayla İstidlal: Sahabe İcması

Cessâs, hurma nebizi ile abdest almanın caiz olduğuna dair sahabe icması olduğuna atıfta bulunmaktadır. Cessâs, bu iddiasını desteklemek üzere Ebu'l-Âliye'den gelen bir rivayeti öne

⁹² Müslim, “Salâh”, 33 (No. 450).

⁹³ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/217-221.

⁹⁴ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/222-223.

⁹⁵ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/222-223.

sürmektedir. İlgili rivayet şöyledir: Ebu'l-Âliye dedi ki: “Rasulullah’ın (s.a.v.) ashâbı ile birlikte deniz yolculuğuna çıktım. (Tatlı) suları bitince nebizi ile abdest aldılar. Deniz suyunu (abdest için) kerih gördüler.”⁹⁶ Cessâs, bu rivayetin devamında sahabeden herhangi birisinin bu konuda aykırı görüş ortaya koymadığını ifade edip sahabenin sükûtî icmasına imada bulunmaktadır.⁹⁷ Kâsânî de aynı rivayeti aktarıp meşhur bir rivayet olduğunu ve bu konuda sahabe icması oluştuğunu açıkça ifade etmektedir.⁹⁸ Devamla bu ve benzeri rivayetlerin nesh edildiği ile ilgili iddianın batıl olduğunu vurgulayan Kâsânî, nesh meselesini en iyi bilen kişiler olmakla birlikte vahiy kapısının kapandığı bir dönemde hurma nebiziyle abdest alınabileceğine dair sahabe fetvalarının var olduğunu, bunun da nesh iddiasını çürüttüğünü vurgulamaktadır.⁹⁹

Sonuç

Hurma nebizi ile abdest almak Ebû Hanîfe’nin zâhirü’r-rivâye kaynaklarda geçen güçlü görüşüdür. Nuh b. Ebî Meryem’in Ebû Hanîfe’nin bu görüşten döndüğüne dair rivayeti zâhirü’r-rivâyedeki görüşüne karşı koyacak güçte değildir. Bu sebeple zâhirü’r-rivâyedeki görüşü bu rivayete dayanarak yok saymak doğru bir yaklaşım olmaz. Nitekim Ebû Hanîfe’nin zâhirü’r-rivâye görüşü *Muhtasaru’l-Kerhî* ve *Muhtasaru’t-Tahâvî* gibi klasik Hânefi metinlerinin birçoğunda aktarılmaktadır. Hânefi fakihlerinin çoğunluğu Ebû Yûsuf’un görüşünü tercih etse de Cessâs, Kâsânî ve Aynî gibi azımsanmayacak bir grup Hânefi fakihî Ebû Hanîfe’nin görüşünü desteklemektedir. Bu açıdan meseleyle ilgili Hânefi fikhında iki görüş var olduğu söylenebilir.

Cessâs, eserlerinde hurma nebizi ile abdest almaya cevaz vermeyenlerin itirazlarını merkeze alarak bir yandan bu itirazlara cevap vermeye çalışırken diğer yandan meseleyle ilgili kendi delillerini bu savunmanın içerisine serpiştirmektedir. Çalışmada ilgili itirazlar ve bu itirazlara Cessâs tarafından verilen cevaplar birbirinden ayırt edilerek anlaşılır bir üslup ile aktarılmaya çalışılmıştır. Cessâs’ın istidlallerine bakıldığında meselenin meşruiyeti için Kur’an, sünnet ve icma olmak üzere üç temel açıdan temellendirmede bulunduğu görülmektedir. Meselenin esasını İbn Mes’ud (r.a.) hadisi ile Mâide sûresi 6. ayet oluşturmaktadır. İbn Mes’ud (r.a.) hadisini birçok farklı tarikiyle ele alan Cessâs, hadisin amel edilmeye elverişli olacak şekilde sahih olduğunu vurgulamaktadır. İlgili ayetin ise, hurma nebizi ile abdest alma meselesi ile çatışmadığını bilakis hurma nebizi ile abdest alınabilirliği desteklediğini savunmaktadır. İlgili savunmasını icma delili ile güçlendirmeye çalışan Cessâs, bu konuda sahabe icması olduğuna dair rivayete yer vererek bu icmayı ispat etmeye çalışmaktadır.

⁹⁶ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Lübnan: Dâru’t-Tâc, Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, Medine: Mektebetü’l-Ulûm, 1989), 1/122 (No. 122).

⁹⁷ Cessâs, *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*, 1/201; Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’an*, 2/484.

⁹⁸ Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi*, 1/16.

⁹⁹ Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi*, 1/16.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Ahmed Şâkir Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1995.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye*. thk. Eymen Sâlih Şa'bân. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-. *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye*. Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matbaa Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Tıpkıbasım: Lübnan, Dâru'l-Fikr, 1970.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *Delâilü'n-nübüvve*. thk. Abdülmu'tî Kal'acî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-. *Keşfu'l-esrâr*. İstanbul: Şeriketu es-Sahâfe el-Osmâniyye, 1890.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ. Dımeşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Yemâme, 1993.
- Buhârî, Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed el-. *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-Fikhi'n-Nu'mânî*. thk. Abdülkerîm Sâmi el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-. *et-Târîhu'l-kebîr*. Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts..
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Abdüssamed Muhammed Alî Şâhîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *el-Fusûl fi'l-usûl*. Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâf, 1994.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. thk. İsmetullâh İnâyetullâh Muhammed, tsh. Sâid Bekdâş. Medine: Dâru's-Sirâc, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2013.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût, Hasan Abdülmün'im Şelbî, Abdüllatîf Hirzullâh Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Duman, Soner. "Ebû Hanîfe'nin İctihadlarındaki Değişim" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 441-465.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Kerabelâlî. b.y.: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Halebî, İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-. *Mülteka'l-ebhur*. thk. Halîl İmrân el-Mansûr. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî. *Reddü'l-muhtâr*. Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matbaa Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Tıpkıbasım: Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1966.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm. *el-Musannef*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Lübnan: Dâru't-Tâc, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, Medine: Mektebetü'l-Ulûm, 1989.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, Muhammed Kâmil Kerabelâlî, Abdüllatîf Hirzullâh. b.y.: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- İbn Muflih, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh er-Râmînî ed-Dımaşkî. *el-Mubdi' fi şerhi'l-muknî'*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Nuceym, Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *en-Nehru'l-fâik Şerhu Kenzi'd-dekâik*. thk. Ahmed Azve İnâye. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts..
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Beyân ve't-tahsîl*. thk. Muhammed Haccî vd.. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.

- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-kadîr*. Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matbaa Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Tıpkıbasım: Lübnan, Dâru'l-Fikr, 1970.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-. *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*. Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matbaa Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Tıpkıbasım: Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1910.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-. *et-Tecrîd*. thk. Muhammed Ahmed Sirâc, Alî Cum'a Muhammed. Kahire: Dâru's-Selâm, 2006.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-. *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*. thk. Abdullâh Nezîr Ahmed Abdürrahmân. Riyad: Mektebetü'l-İmâm ez-Zehebî, 2022.
- Maverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Alî Muhammed Muavved, Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-. *el-Hidâye*. thk. Talâl Yûsuf. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts..
- Mollâ Cîven, Ahmed b. Ebî Saîd b. Abdillâh (Ubeydillâh) el-Leknevî. *Nûru'l-envâr*. thk. Fethî el-Hâlidî, Mahmûd el-Ubeydî, Sâlim eş-Şemrî. Dimeşk: Dâru Nûri's-Sabâh, Kerkük: Mektebetü Emîr, 2015.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1955, Tıpkıbasım: Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts..
- Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî. *Şerhu'l-Vikâye*. thk. Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc. Amman: Dâru'l-Verrâk, 2006.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-. *Tuhfetu'l-fukahâ'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *el-Usûl*. thk. Ebu'l-Vefâ' el-Afgânî. Haydarabad: Lecnetü İhyâi'l-Maârif en-Nu'mâniyye, ts..
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *Mebûsât*. Mısır: Matbaatü's-Saâde, Tıpkıbasım: Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, ts..
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan eş-. *el-Câmiu's-Sağîr*. Pakistan-Karaçi, İdâratü'l-Kur'ân ve'l-Ulûm el-İslâmiyye, 1990.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-. *Şerhu maâni'l-âsâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdu'l-Hak. b.y.: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1994.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-. *Muhtasaru't-Tahâvî*. thk. Ebu'l-Vefâ' el-Afgânî. Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1986.
- Zeylâî, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus ez-. *Tebyînü'l-Hakâik*. Kahire: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1314/1897.